

"כבורחת מפני הנחש"

התמודדות נשים יהודיות בסיציליה בדור הגירוש עם המרת בעליהן

נדיה זלדס

ובאמת כל שהאשה יכולה לברוח ממנו (=מבעלה המשומר) ושלא תתיחד עמו פן תוליד בן פריץ מחויבת היא לברוח מפניו כבורחת מפני הנחש.¹

המרות הדת היו תופעה נפוצה בדור גירוש ספרד, בחצי האי האיברי כמו בממלכת סיציליה, שהיתה שייכת בתקופה זו לכתר אראגון; בעקבות הגירוש הגיע מספר המתנצרים, בשתי הארצות, לאלפים רבים.² לאחרונה החלו החוקרים מבחינים בהבדלים שבין אמונותיהן והתנהגותן של נשים לבין אלו של הגברים, והצביעו בין השאר על יחסן השונה להמרת הדת.³ הבחנה זו אינה חדשה לגמרי, שכן יצחק בער חתם את ספרו על היהודים בספרד הנוצרית בהערתו של ר' יוסף בן חיים יעבץ, מחכמי דור הגירוש, על כך שהנשים הספרדיות דבקו בתן, בעוד הגברים המשכילים היו נכונים להתנצר.⁴ בנוגע ליהודי סיציליה, קבע אליהו אשתור, בהסתמכו על תיעוד סיציליאני שיותר נשים נרתעו מלהמיר (כדי להשאיר בסיציליה) מאשר גברים.⁵

אך הנושא טרם זכה לעיון מעמיק. אין מעמד שמבטא בבירור רב יותר את כוח עמידתן של הנשים מאשר אותם המקרים שהאשה בחרה להתגרש מבעלה המומר – לעתים קרובות פירוש הדבר היה לא רק פירוק המשפחה ופרידה מכן הזוג, אלא גם ניתוק מן הילדים המשותפים. דומני שתופעה זאת כמעט שלא זכתה לתשומת לב במחקר העוסק

1 שו"ת הרשב"א, סימן קמב (בתשובה).

2 גיובאני די גיובאני, ששימש אינקוויזיטור בסיציליה בראשית המאה השמונה עשרה, ובתוקף תפקידו היתה לו גישה למסמכים הסודיים של הארגון, קבע שתשעים אלף יהודים מספרד ומסיציליה המירו דתם "כדי להיחלץ מעונש הגירוש" – די גיובאני, עמ' 237. על מספר המתנצרים בסיציליה על פי רשימות האינקוויזיציה ראו רנדה, יהדות, נספח, שם הוא מונה 1890 שמות של נחקרים שעברו תחת ידי האינקוויזיציה; במחקר מאוחר יותר עלה מספר זה ל-2121, שהן 1769 משפחות – הנ"ל, מראנים, עמ' 685. באשר לחצי האי האיברי, מספרם הרב של המתנצרים אינו צריך הוכחה. לוידלמנד, נשים אנוסות; הנ"ל, אתגר, עמ' 92; אדוארדס; גיניארמיחוס.

3 בער, תולדות, עמ' 474, אלא ששם הציטוט אינו מדויק וצ"ל: "כי הנה הנשים הספרדיות באו והביאו את בעליהן למות על קדושת השם יתברך והאנשים אשר היו מתפארים באלו החכמות המירו את כבודם ביום מר" – ר' יוסף יעבץ, אור החיים, פירא שי"ד, הפרק החמישי.

4 les femmes répugnent davantage à se convertir (pour rester en Sicile) que les hommes, אשתור, סוף, עמ' 331. גם התופעה ההפוכה, של נשים יהודיות שהמירו וגורשו על ידי בעליהן, מוכרת בהיסטוריה – ראו פלק, נשואין וגרושין, עמ' 28-30; וראו גם הדיון ההלכתי בנושא אצל בלידשטיין. אולם מן התיעוד הסיציליאני לא מוכרים לי מקרים שנשים נשואות המירו ללא בעליהן.

ביהדות ספרד וסיציליה שבדור הגירוש.⁶ בדברים הבאים נשתדל ללמוד על הנסיבות האישיות ועל הרקע החברתי והתרבותי של הנשים שהעדיפו גט על פני המרה; דברינו יתבססו על כמה מן המקרים הנזכרים בחומר התיעודי.⁷ הסוגיה מאירה את הנושא הרחב יותר של עולמן הרוחני של הנשים היהודיות בסיציליה בראשית העת החדשה.

הנשים ובעליהן

בסיציליה נהגה הכנסייה בתקופה זאת על פי הכלל שלא מתקבלת המרת דת בכפייה של יהודי בוגר, לפיכך אשה שנטבלה בכוח בזמן הפרעות הקשות במודיקה (Modica) בשנת 1474 קיבלה היתר לחזור ליהדותה.⁸ מרובים יותר המקרים שבהם אשה נותרה יהודייה לאחר התנצרות בעלה, ונסקור כמה מהם:

א – בשנת 1476 ביקש סאלו סולימה (Salvo Sollima), נפח מקלטאגירונה (Caltagirone) שהתנצר, פטור מתשלום חובות למשך שנתיים, מכיוון ש"הותיר והפקיר את כל הרכוש שהיה בבעלותו בהיותו יהודי ברשות אמו, אשתו וילדיו", שנותרו יהודים.⁹

ב – במכתב שנשלח אל הפקידים של הערים פוליצי (Polizzi) וקסטלבואנו (Castelbuono), נזכר עניינו של מריאנו דה יוהאנס (Mariano de Iohannes), תושב אחד המקומות הללו, שהמיר יחד עם בניו בעוד אשתו פְּרָה (Chera) נותרה יהודייה. במשך שלוש שנים הסתירה האם את בתה בבית אביה, דוד לו פולייסי (Lu Pugliesi), אך לבסוף נתגלתה הבת והוטבלה.¹⁰

ג – בחווה משנת 1485, שנערך אצל נוטריון נוצרי, התחייב אהרון רביבי, שנטבל בשם פייטרו דה קארדונה (de Cardona), לתת גט לאשתו היהודייה, פאוונה (Favena)

6 בער מביא את סיפוריהן של נשים יהודיות שסירבו להמיר בעקבות הבעל בתקופת השמד הגדול של 1391 (תולדות, עמ' 304-305). וראו בעניין זה גם קרמר, עמ' 241, 242 ושם בהערה 19 הוא מונה גם מחקרים העוסקים בשמירת המסורת אצל נשים מומרות ממוצא מוסלמי; פורנגלרין, עמ' 536-523.

7 התעודות הנזכרות להלן מצויות בארכיון המרכזי של פלרמו: Archivo de Stato di Palermo – להלן ASP. הציטוטים המובאים להלן לקוחים מתעודות שהתפרסמו במלואן או בחלקן בעבודת הדוקטור שלי: זלדס, מתנצרים.

8 לגומינה, ב, עמ' 303-304. אבות הכנסייה שללו את ההמרה בכפייה, וככלל היתה זו עמדתה הרשמית של הכנסייה, אך במשך ימי הביניים היו לא מעט המרות דת בכפייה שקיבלו את הכרת הכנסייה, ראו דיון על כך אצל סימונסון, עמ' 196-221.

9 ...lassari et abandonari tutti sui beni chi havia in statu judaico inpotiri di la matri la mugleri et figli — ASP Real Protonotaro reg. 124 c 143v-144r, 28.4.1487

10 ASP Real Protonotaro reg. 133 c 127 r, 31.3.1490. לא נאמר במסמך מה היה גילה של אותה בת. הדעת נותנת שמדובר בתינוקת או בקטינה, שכן על פי הוראת החוק הקאנוני, בן קטין לאב נוצרי יטבל ויימסר לידי אביו – ראו סימונסון, עמ' 207 הערה 54. בסיציליה נהגו בתקופה זאת על פי הכלל שלא מתקבלת המרה בכפייה של יהודי. לדוגמה, כאשר כומר מן העיר ניקוסיה (Nicosia) ניסה לכפות את ההמרה על ילד יהודי בן תשע, קבעו שני המושלים המשמשים בתפקיד המשנים למלך (Guglielmo de Peralta, Guglielmo de Pujades) ש"אין להכריח כופרים (infidili) – כך בניב הסיציליאני) לקבל את האמונה הקתולית" – ראו ASP Real Cancelleria reg. 137 c 61v.

בת רשיבי דינר (Rexibi Dinar), ולהחזיר את דמי נדונייתה בסך שישים אונקיות. לפי החווה, שנערך בנוכחות שני עדים יהודים, נקבע שהגט ימסר לידי פאוונה (Favena) על ידי שוע (Xua) רביבי, אחיו היהודי של המומר, כלומר באמצעות שליח, לפי דיני ישראל.¹¹

ד – סיפורה הנוגע ללב של עזיזה, אשת הסוחר העשיר שמואל סְלָה (=צלאח) מן העיר טראפני (Trapani), ידוע ומוכר לכל העוסקים בתולדות יהודי סיציליה. וזה סיפור המעשה: הבעל המיר את דתו זמן קצר לאחר פירסום צו הגירוש, אך האשה התעקשה להישאר ביהדותה. אלא שעזיזה היתה באותה עת בהריון, ולפי לוח הזמנים שנקבע לביצוע הגירוש היה עליה לצאת את סיציליה עוד בטרם ילדה. המשנה למלך, דון פראנדו ד'אקוניה (Ferrando d'Acugna), קבע שהאשה תגורש ותלד בארץ נוצרית קרובה (כנראה מלכות נאפולי), לשם יבוא בעלה הנוצרי ויקח את הרך הנולד. סביר שגם במקרה זה הסתמכה ההחלטה על החוק הקאנוני, שלפיו ילד שנולד לאב נוצרי ואם יהודייה יועבר לחוקת אביו.¹² בחירת האשה יצרה במקרה זה מצב קשה ואכזרי שאין כדוגמתו, שבו נאלצה האם להיפרד מתינוקה מיד לאחר היוולדו.

ה – ריקה, אשת סעדיה דה אגרה (de Agra) מן העיר אגריגנטו (Agrigento), החליטה להיפרד מבעלה ומבנה שהתנצרו, ולצאת בגירוש. בחווה שנחתם ב-16 באוקטובר 1492, היא העבירה את כל רכושה לידי בעלה ובנה שנטבלו בשמות ג'יובאני וגאספארו מאניאוילאני (Manyavillani). מדובר באשה אמידה: רכושה כלל מספר בתים, מהם בעלי קומה עליונה (solerati) ומהם חדרקומתיים. גם אשה זו נאלצה להיפרד מבנה, אם כי הפעם מדובר היה בבן בוגר.

ו – חנה סימנה (Simena), אשת סלומון דה ראגוזה ש"נעשה נוצרי" (modo effectus christianus), יצאה בגירוש כשהיא מותירה בסיציליה רכוש שאינו מבוטל: בניין בן כמה חלקים, המצוי בקאסארו (Cassarò; מן המילה הערבית "קצר", כלומר מבצר) של פלרמו,¹³ דהיינו שכונה מרכזית שבה התגוררו מרבית יהודי העיר.¹⁴ בניגוד לנשים האחרות שנזכרו לעיל, חנה סימנה היתה כבר אשה מבוגרת, שכן במסמך נזכרים גם בנה, כלתה ונכדיה. לעתים נשמעים ההדים ליחסה של אשה להמרה דווקא מפי הבעל שהתנצר. לדוגמה, כך נאמר בכתב הגנה מלכותי שניתן לבקשתו של ג'יליו פראנטה (Giliu Ferrante), לשעבר היהודי אליה בלם:

ומכיוון שכפי שאנו מאמינים, לא נעלם מכם שהאציל ג'יליו פראנטה, נוצרי חדש, עוד לפני גירוש היהודים מן הממלכה, בזמן שחי כיהודי בשם אליה בלם, היתה לו

11 ASP Notaio Andrea Ponticorona reg. 1304, 15.4.1485. (ללא מספר עמוד).
12 ראו הערה 10 לעיל. לעזיזה ולשמואל סלה היה בן נוסף, בן אחת-עשרה, שהותר לו לצאת עם אמו בגירוש – ראו לגומינה, ג, עמ' 165-166.

13 חווה מ'8 בדצמבר 1492 – (ללא מספר עמוד) ASP Notaio Andrea Ponticorona reg. 1307 c.
14 אשתור, פלרמו, עמ' 226-231. מיקום נכסי היהודים בפלרמו וסביבתה מתברר מרישומי מכירות

הרכוש בתקופת הגירוש – ראו ג'ינוטה-שאשה.

כוונה מוגדרת ונחרצת לעזוב ולנטוש את היהדות הכוזבת, ואחרי שנעשה הגירוש האמור, בהכירו את האמונה הנוצרית הקתולית, [ביקש] להמיר ולהפוך לנוצרי; ולא קיבל [על עצמו] את הטבילה האמורה לפני גירוש היהודים מתוך כבוד ליהודים מסוימים, בני משפחתו הקרובים ובמיוחד אשתו ובניו, אשר ביקש למשוך גם אותם ולהביאם לטבילה יחד עמו, שיחיו כנוצרים, אבל עכשיו בכוונתו לממש את הדבר, ומרצונו הוא קיבל את הטבילה האמורה ונעשה נוצרי וחי כנוצרי...¹⁵

אליה בלם היה בין היהודים שיצאו בגירוש, כלומר באותו זמן עדיין לא גמלה בליבו ההחלטה להמיר; כעבור שנתיים בלבד נמלך בדעתו, בחר להמיר ושב לסיציליה. מהמשכו של אותו מסמך מתברר שבנו של האיש נפטר ורק הוא לבדו התנצר. לא ידוע מה עלה בגורלה של אשתו: אולי נשארה במלכות נאפולי, יעד בני הזוג אחר הגירוש.

אין לדעת מה היה מספרן של הנשים אשר בחרו להישאר ביהדותן למרות המרת בעליהן, אולם יש יסוד להניח שמספר זה לא היה מבוטל. כבר באוגוסט 1492, זמן לא רב לאחר פירסום צו הגירוש במלכות סיציליה,¹⁶ פנו ראשי הקהילות אל המשנה למלך כדי שזה יכפה על הממירים את דתם מתן גט לנשותיהם היהודיות בטרם תצאנה את הממלכה, לבל תישארנה עגונות.¹⁷

המשותף לכל הזוגות הללו הוא שאיש מבין הגברים לא נאלץ להתנצר בעל כורחו, וגם על הנשים לא הופעל לחץ. יוצא דופן הוא רק מקרהו של רפאל כתיב (Ketib), בן לאחת המשפחות הנכבדות של קהילת מלטה, שהשמד נכפה עליו בעקבות עלייה שהעליל עליו אציל נוצרי.¹⁸ אולם גם בנסיבות אלה סירבה אשתו להמיר והתגרשה ממנו.¹⁹

עולמן התרבותי של הנשים היהודיות בסיציליה

יצחק בער, בהסתמכו על דברי ר' יוסף יעבץ, הציג את דבקותן הדתית של הנשים כראיה לנאמנותם ולתמימותם של "עמי הארצות", לעומת חולשת הדעת של המשכילים, אשר

15 ASP Secrezia reg. 52 c 20r, כתב הגנה מ-10 בדצמבר 1494, כלומר לאחר הגירוש: Perchi, *comu credimu, non ignorati lu nobilu Giliu Ferranti, neophita, tempore quo vivebat ut iudeus, nominato Elia Balam, ante recessum iudeorum a regno, comu poi facto dicto recessu haviri havuto firmo propositu et deliberata intencioni di lassari et abandonari la iudaica perfidia et recanuxedu la catholica fide christiana si convertiri, in quilla comu christianu, non prisi lo dicto baptismo ante dictum recessum iudeorum per respectu chi intendia certi autri iudei, soi astricti parenti et premaxime sua mugleri et figli tirari a la sua voluntati et farili cum eo baticzari et campari comu christiani, nenti di minu a lu presenti havendo sua predicta et deliberata intencioni miso a debitu fini et effectu, voluntarie ha rechiputo lu prefato et si facto christiano et campa comu christiano...*

16 צו הגירוש נשלח מספרד בחתימת המלך פרננדו מאראגון, ופורסם בסיציליה בלטינית סיציליאנית ב-18 ביוני 1492 – לגומינה, ג, עמ' 19-26.

17 לגומינה, ג, עמ' 169.

18 ראו וושינגר, עמ' 106-112, וראו בנספח לספרו את התעודות הנוגעות לפרשה: עמ' 280-311.

19 שם, עמ' 94.

"המירו את כבודם ביום מר";²⁰ אליהו אשתור הסתפק בקביעה ש"הנשים היו מטבען יותר מסורתיות ויותר אדוקות בדתן".²¹ מה השפיע אפוא על החלטתן של הנשים הללו, שהתקבלה לעתים תוך תשלום מחיר אישי כבד?

הנשים היהודיות נישאו בדרך כלל בגיל צעיר לבעלים מבוגרים מהן בשנים רבות, כפי שהיה נהוג בסיציליה גם בחברה הנוצרית,²² אולם הנישואין לא הביאו לניתוק האשה ממשפחתה הגרעינית. כך עולה מצוואותיהן, שבהן העדיפו הנשים להוריש את רכושן לקרובי משפחתן על פני משפחת הבעל.²³ הקירבה למשפחה הגרעינית היוותה גורם חשוב ליכולת האשה להיפרד מבעלה.

תמונה זו מזכירה את המיבנה המשפחתי של החברה היהודית בארצות האסלאם, המשתקף מתעודות הגניזה הקהירית. על פי מחקרו המונומנטלי של ש"ד גויטיין, הנשים הצעירות המשיכו לשמור על יחסים הדוקים עם בית אביהן, ובמיוחד עם אחיהן, תוך מתן עדיפות ברורה ליחסים אלה על פני הקשר עם הבעל ומשפחתו.²⁴ ההשוואה בין יהדות ארצות האסלאם לבין יהדות סיציליה במקומה, שכן במשך דורות רבים היו גם יהודי האי חלק מן "החברה היסית-כנונית" שתואר גויטיין. מורשת השלטון המוסלמי בסיציליה, שנמשך קרוב לשלוש מאות שנה, הותירה שם קהילה הדוברת ערבית-יהודית, שקשריה עם יהדות צפון אפריקה, מצרים וארץ ישראל, נמשכו גם לאחר שסיציליה הפכה לארץ נוצרית.²⁵

כיוון שהנשים נישאו בגיל צעיר כל כך, לא ברור היכן הן רכשו את השכלתן, אם בכלל. ולענייננו, איננו יודעים מאין נבעו אותם הערכים שבעטיים הן בחרו להיפרד מבעליהן המתנצרים, אף כי ערכים אינם ניקנים דווקא בבית ספר. התייעוד הסיציליאני מזכיר לא מעט בתי ספר יהודיים ומורים, אך מדובר תמיד בנערים, ואין זכר ללימודי בנות או למורות;²⁶ ובניגוד לגברים היהודים, שחתימותיהם מתנוססות לעתים על מסמכים נוטריוניים, לא נמצאו עד כה חתימותיהן של נשים.²⁷ ממסך נוטריוני משנת 1455

20 בער, תולדות, עמ' 474. ראו גם גלצר.

21 אשתור, סוף, עמ' 331.

22 על מנהגי הנישואין בסיציליה ראו: סקנדליאטו, שירתה של אסתר, עמ' 43-86, ובעיקר עמ' 43-48; ברסק, משפחה, עמ' 192.

23 סקנדליאטו, שם, עמ' 47, ובצוואות המובאות בנספח.

24 גויטיין, חברה, ג, פרק 8 ובמיוחד עמ' 21-26; גויטיין, המשפחה היהודית.

25 על ייצוגם של יהודי סיציליה בגניזה הקהירית ראו: גויטיין, סיציליה; בך-ששון; גיל, א, עמ' 531-589, ועוד. על השימוש בערבית-יהודית בפי יהודי סיציליה בשלהי ימי הביניים ראו: ברסק גויטיין, נדוניה; ג'ויפריה-הרוקו. על המשך הקשר עם קהילות צפון אפריקה ומצרים במאות הי"ב-הי"ג ראו זלדס-פרנקל.

26 על חינוך יהודי בסיציליה ראו: לגומינה, ב, עמ' 80-81, 188; סקנדליאטו-גרארדי, עמ' 122-132. עדויות מן הגניזה הקהירית על נשים מורות ועל לימודי הבנות: גויטיין, סדרי חינוך, עמ' סג-עא. גם מנשכנו לא חסרות עדויות על לימודי הבנות – ראו: באסקין; גרוסמן; זיקה, עמ' 154-159; דן, עמ' 140. אולם, דומה כי בדרך כלל הנשים היהודיות בסיציליה, כמו מרבית היהודיות בספרד, לא למדו קרוא וכתוב. על הנשים היהודיות בספרד ראו לויין-מלמד, נשים ספרדיות, עמ' 120-121.

27 סקנדליאטו, שירתה של אסתר, עמ' 154 הערה 1.

ידוע על אלמנה מפלרמו המעידה על עצמה שאינה יודעת קרוא וכתוב (ignara litterarum), אך אין לדעת עד כמה משקף מקרה זה את המציאות הכללית.²⁸

מקרה אחד בלבד מספק ידיעות של ממש על השכלת נשים בסיציליה. בשנת 1376 ביקשה יהודייה בשם וירידימורה (Viridimura), אלמנתו של הרופא פאסקאליס דה מדיקו (Pascalis de Medico) מקטאניה, רישיון לעסוק ברפואה.²⁹ הרישיון הוענק לה לאחר שנבחנה בפני רופאים מורשים, אך אין בכתב הרישיון איזכור לדרך שבה למדה רפואה – סביר שלא למדה באוניברסיטה נוצרית, שכן ממילא רק מעטים מבין הרופאים היהודים (הגברים) זכו לכך.³⁰ הדעת נותנת שאותה וירידימורה רכשה את מקצועה כמו מרבית הרופאים היהודים בסיציליה, כשוליה של רופא, אולי אצל בעלה. בכתב הרישיון נאמר שהיא כבר נודעה ברבים בכישוריה ובנסיונה הרב, ולפיכך מוענק לה רישיון לעסוק ברפואה בכל ערי סיציליה.³¹

הדיון בעולמן האינטלקטואלי והרוחני של נשים יהודיות מסיציליה מכניס אותנו לסוגיית הדימוי המקובל של יהודי סיציליה כאנשים פשוטים, חסרי השכלה. דימוי זה מסתמך במידה רבה על תיאורו הידוע של ר' עובדיה מברטנורא, הכותב על יהודי פלרמו כדלהלן: "והם בכורי דלים ובעלי מלאכות חרשי נחושת וברזל ונושאי סבל וכל עבודה בשדה. ובזויים לעיני הגויים להיותם כלם קרועים ומזוהמים".³² על הנשים היהודיות בפלרמו הוא אומר: "גם באסור הנדה מקילים מאד, ורוב הארוסות תבאנה הרות לחופה".³³ בעיני החוקרים יצגו שני משפטים אלה יותר מכל את בורותם ועליבותם של יהודי סיציליה.³⁴

ייתכן שר' עובדיה פשוט מסר מידע לא נכון. מן החומר התייעודי והמחקר הארכאולוגי מסתבר שמקוואות טהרה לא חסרו בערי סיציליה: לאחרונה התגלה בור רחצה ששימש כנראה כמקווה בעיר סיראקוסה.³⁵ מלבד זאת, קיימת בתייעוד התייחסות מפורשת לטבילתן

28 שם.

29 לגומינה, א, עמ' 99. בתייעוד הסיציליאני נזכרת דונה בלה דה פאיה (Donna Bella de Paja), עוד רופאה יהודייה מראשית המאה ה־17 שפעלה בתחומי "אוצר המלכה" (Camera Reginale), בחלק המזרחי של האי – ראו פיטרה, עמ' 103-104.

30 המקרה הידוע ביותר הוא של הרופא משה בונאווליה-חפץ, אשר למד באוניברסיטת פדובה, לפני שכהן כדיין כללי של יהודי האי – ראו שצמילר, רופאים, עמ' 349-359. אשר לתמונה הכללית, שצמילר מביא מספר דוגמאות לנשים יהודיות שעסקו ברפואה בימי הביניים, אך הוא סבור שהן לא קיבלו את הכשרתן באוניברסיטה – ראו שצמילר, יהודים, עמ' 108-109. לעומת זאת, רנטה סגרה טוענת שהיו נשים שלמדו באוניברסיטאות, כגון באוניברסיטת סלרנו, אך לא הורשו לקבל את הדוקטורט (בלטינית: doctoris arcium et medicine doctoris) אלא נאלצו להסתפק בתואר מגיסטרה (magistra) – ראו סגרה, עמ' 99.

31 לגומינה, א, עמ' 99; פרקופילומבארדו.

32 רע"ב, עמ' 55.

33 שם.

34 שם, והערת העורכים שם. אלימלך הורוביץ הציע שהנשים נמנעו מלטבול בבית המרחץ כיוון שהדבר היה כרוך בחשיפתן לעיני הבריות – הורוביץ, עמ' 35-36; אולם דרכנו שונה משלו בהבנת סוגיה זו.

35 לאחרונה הופיעה חוברת המוקדשת לגילוי מקווה טהרה בעיר סיראקוסה, ראו מקווה. בעיר שאקה,

של נשים: בעיר מזרה (Mazara) דרשו הנוצרים שהמקווה יועבר אל מחוץ לחומות העיר, מכיוון ש"עוד מימי קדם נהגו היהודים לרחוץ במקווה מחוץ לעיר האמורה את הלכלוך של וסת הנשים ושאר שימושים, אבל זה לא מכבר... עשו לעצמם מקווה ובית מרחץ בתוך העיר האמורה, וכמעט במרכז אותה העיר". תושבי העיר הביעו חשש שמי המקווה החדש יזהמו את מי הבארות של העיר.³⁶

אף קביעת ר' עובדיה כי "הארוסות תבאנה הרות לחופה" אינה מקבלת אישור מן התייעוד הלטיני. חווי נישואין רבים נערכים כאשר הכלות היו עדיין ילדות, בנות שתיים-עשרה ולעתים אפילו בנות שמונה, וקשה להניח שהספיקו להרות בגיל זה.³⁷ עם זאת, לעתים עברו שנים מספר בין האירוסין לבין עריכת הנישואין, ואפשר שהיו מקרים שהמאורסים ראו עצמם כבני זוג לכל דבר וקיימו יחסי מין עוד בטרם נישאו כדין.³⁸ ר' עובדיה מברטנורא חשף טפח נוסף מעולמן התרבותי של הנשים היהודיות בסיציליה, בדבריו על ביקורן בבית הכנסת של פלרמו בליל יום הכיפורים ובליל הושענא רבא:

גם ראיתי בליל יום הכיפורים ובליל הושענא רבא, אחר שסיימו הצבור תפלת ערבית, פותחים הנאמנים שני שערי ההיכל צפונה ונגבה ויושבים שם כל הלילה עד הבקר; ובאות הנשים משפחות משפחות להשתחוות ולנשק הספרי תורה; ובפתח האחד תכנסנה ונכחו תצאנה. וכל הלילה זו נכנסת וזו יוצאת. ובהרבה דברים חלוקים על המנהגות שלנו...³⁹

שם ישנם עד היום מעיינות מרפא, הוקצה יום בשבוע לנשים היהודיות – סקנדליאטו, האשה היהודייה, עמ' 73 הערה 10.

36 על טבילה ומקוואות בסיציליה ראו סקנדליאטו, האשה היהודייה, עמ' 69-71. תלונתם של אנשי מזרה: *li iudei ab antiquo tempore soliano andare a lavatoio in uno loro lavatoio fora la ditta cita per li loro mestruai et altre loro usanze, ora de poco... si anno fatto lo ditto lavatoio et bagno intra la ditta cita et quasi intra lo mezzo di ditta cita* – הציטוט לקוח מתעודה שפורסמה על ידי ריצרמארינו, עמ' 43.

37 פרנה סונינה (Xunnina) נישאה בגיל שמונה – ראו ברסק, עולם, עמ' 687. על גיל הנישואין ראו סקנדליאטו, שירתה של אסתר, עמ' 45-46; גם אצל הנוצרים הבנות נישאו בגיל צעיר מאוד – ברסק, משפחה, עמ' 200-201.

38 סוגיית אירוסים הבנות בגיל הילדות כבר נידונה בתלמוד והיא עניין השנוי במחלוקת. דיון כללי בנושא מובא אצל פריימן, סדר קידושין, ולאחרונה: קצוף, גיל נישואי בנות, עמ' 11-15. תופעה זו היתה שכוחה גם בימי הביניים, ראו למשל גרוסמן, נישואי בוסר. אם אמנם נהגו יהודי סיציליה לקיים יחסי מין עם ארוסותיהם, אין בכך חידוש לעומת קהילות אחרות באותה התקופה, ראו למשל תקנות קנדיאה העוסקות ב"גדר לחתנים": קאסטו והרטום, עמ' 11, 66. מצד שני, יש לנהוג זהירות בקביעותו של ר' עובדיה בעניין זה כמו גם בנוגע לדעתו על כלל יהודי פלרמו. ממקורות לטיניים ידוע שלא כולם היו "בכורי דלים", אלא שהיו ביניהם גם אנשים אמידים – כך עולה מן המספר הלא־מבוטל של חווי מכירה של נכסי דלא־ניידי; כמו כן, לא חסרו שם גם נכבדים ומשכילים כגון רופאים, רבנים וראשי קהל. כיום יש המסתייגים מקבלת התיאור של ר' עובדיה ללא עוררין ויש המסבירים את דבריו בכך שהוא רצה להדגיש את זרותם של יהודי סיציליה לעומת בני הקהילות שהוא עצמו בא מהן – ראו: בונפיל, עמ' 71-72; הורוביץ, עמ' 31-40.

39 רע"ב, עמ' 57. הסתייגותו של ר' עובדיה ממנהג הנשים בהושענא רבא נובעת ככל הנראה מכך שמנהג סיציליה היה דומה למנהג יהדות ארצות האסלאם, שהיה זר לו – ראו יערי, עמ' 252: "בבגדאד נהגו בכפור, בשמיני עצרת ובשמחת תורה מוציאים בכל בתי הכנסת את כל ספרי התורה

בהמשך דבריו התפעל הרב מן ההערצה שגילו כלפיו יהודי האי ובכלל זה הנשים: "כי כאשר יעשו הגויים האלה לקדושים שלהם, כן עשו לי... ורבים בקשו מבגדי מעיל וצניף לזכר; והאשה אשר הגיעה למדרגה שתכבס ותגהץ החלוק אשר לי יאשרוה בנות".⁴⁰ מן התיאורים הללו מצטיירת התנהגות דתית שהיא חווייתית מעיקרה. אין ר' עובדיה מתאר נשים מלומדות או אפילו נשים המתפללות תפילה מסודרת, אלא נשים המתאמצות להתקרב קרבה גופנית אל הקדושה: הנשים משתחוות ומנשקות את ספרי התורה, והן חשות כי זכו לשמץ של קדושה כאשר הן כיבסו את בגדיו.

חוויית הקדושה בדרך הבלתי-אמצעית, הפיזית, באה לידי ביטוי נוסף באחת התעודות המוזרות ביותר הנוגעות ליהודי סיציליה. תעודה זו, שמקורה בגניזה הקהירית, מוסרת על אשה הרה שהתנבאה בעיר "שנטורבו" (צינטורבי) שבסיציליה.⁴¹ מסופר שאותה אשה נפלה ארצה באקסטוזה, ביקשה שיכסוה בטלית ואז הופיעו אותיות מסתוריות על הטלית. לאחר מכן אמרה האשה בפני הקהל: "תנו שבת והודאה ליי ויתחזרו בתשובה [שלימה ג]ם אתם גם כל המקומות אשר תעברו תראו את הכתבים [ו]את הטליתות ויחזרו בתשובה כי כך צויתי מפי הקדוש...". בתעודה מתוארת נפילתה ארצה מספר פעמים כשהיא מתחננת ובוכה, מסופר על נביעת חומר מתוק כדבש מאצבעותיה, ולבסוף מובאים דברי הנבואה עצמם: "כי קרוב הוא הקץ ואם לא ישובו הרשעים הנה [] רבים בחרב וברעב ובשמד ואם יחזרו בתשובה [] כי קרובה ישועתי לבוא...".

התעודה חסרת תאריך, אולם על אף הנסיונות לייחס פרשה זו לקהילת אנוסים, קשה ליישב טיעון זה עם תיאורים של חיים יהודיים מלאים הנוכחים שם. מדובר על התכנסות לתפילה בבית הכנסת ביום השבת, עמידה בחוץ לפני בית הכנסת, אכילת סעודת שבת בבית האשה הנביאה, ועוד;⁴² סביר אפוא שמדובר ביהודים שקיימו את מנהגיהם בגלוי, ולא בקהל אנוסים.

תיאור התנהגותה של האשה תואם תיאורים של חוויית המוכרות מעולם המיסטיקה הדתית הנוצרית: נפילה, בכי, דברי תוכחה וטענה להתגלות אישית.⁴³ שולמית שחר העירה כי כתיבה של המיסטיקאיות נבדלות מכתבי מיסטיקאים בכך שכתביהן מאופיינים ב"רגשנות היתר הגובלת לעתים בהיסטריה".⁴⁴ גם בעולם היהודי לא נעדרו חוויית מסוג זה, בימים הסוערים של שבתי צבי. לדוגמה, מסופר על נבואתן של שתי בנותיו של חיים

מבית גנום ומניחים אותם בהיכל, והאנשים והנשים הולכים מבית כנסת לבית כנסת לנשק כל ספר וספר".

40 רע"ב, עמ' 58.

41 T-S Misc. 35.26. תעודה זו פורסמה לראשונה על ידי מאן, א, עמ' 34-44, ולאחר מכן על ידי אשכולי, עמ' 262-316. חוקרים שונים, ואנוכי ביניהם, ניסו למקם אותה בנסיבות היסטוריות מוכרות – ראו זלדס, מעשה, ושם גם הפניות לפרסומים ואזכורים קודמים של התעודה. לאחרונה הציג יוסף פאלירמו לשייך את סיפור המעשה לתקופה שלאחר הגירוש וקבע שהמדובר באנוסים – פאלירמו, עמ' 83-138, ובייחוד עמ' 84-88, 127-133.

42 יש שהציעו לקשר תעודה זו לפרשת דוד הראובני (אשכולי, שם, עמ' 265).

43 שחר, עמ' 60-61; וראו גם ספרות החזיונות, מבוא, עמ' 41-47.

44 שחר, עמ' 61.

פנייא, שהיו "אחויות רעדה וסחרחורת, וקצף על פיהן".⁴⁵ רגשנות זו תואמת את העדויות שהוצגו לעיל בקשר לחוויה הדתית האופיינית לנשים היהודיות בסיציליה בדור הגירוש.⁴⁶ אופייה החווייתי והרגשי של אמונת הנשים בסיציליה מתגלה גם אצל אשה אנוסה, קתרינה דה מונטוורדי (Monteverdi) ממזרה (Mazara), שנאשמה בכך שמלה את בנה וקיימה מנהגים יהודיים. במשפטה בפני האינקוויזיציה, בשנת 1494,⁴⁷ סיפרה אחת העדות, שכנה נוצריה, שקתרינה דה מונטוורדי השליכה קליפות תפוזים על תמונת המדונה לאחר שבעלה הכניס את התמונה לביתם וניסה ללמד את קתרינה את תפילת Ave Maria. עדה אחרת גילתה שבהתקרב חג הפסח ביקשה אותה קתרינה להכין מעט מצות, "כי כעת זמן המצות, ואולי ברבות הימים בעזרת האל נחזור להיות יהודים".⁴⁸ אפיית מצות בסתר לקראת הפסח היא תופעה המוכרת בקרב קהילות אנוסים במקומות שונים,⁴⁹ אולם מה שמייחד עדות זו הוא הנימוק המובא בפי האשה לאפיית המצות: בזכות אפיית המצות יתרצה האל והמומרים יחזרו ליהדותם. שתי התגובות, השלכת הקליפות על האינקוויזיטור והקישור בין אפיית המצות לגאולה, הן אנושיות מאוד, ומעידות על התייחסות רגשית, ואולי תמימה במקצת, לעניין האמונה.

ההתייחסות האינסטינקטיבית, הרגשית והפשטנית משהו לסוגיות הלכתיות, אופיינית לתרבות העממית באשר היא, בקרב נשים וגברים כאחד. דוגמה טובה לכך היא ההקפדה העממית בעניין יין נסך, כפי שעולה מדברי ר' עובדיה מברטנורא: "זולתי ביין של גויים ורזיונים ומחמירים מאד, כי באחד שנשכר לגוי להביא לו יין ממקום למקום ראיתי שהפסידוהו שכרו והיו אומרים לנדוהו אם לא שהיה בשוגג".⁵⁰ הסיפור מרמז למקרה שאירע כארבעים שנה לפני ביקורו של ר' עובדיה: היין שבו מדובר הובל באוניה מקלאבריה לסיציליה, ונאסר לשתייה מפני שהובל על ידי גויים.⁵¹ הפרשה מלמדת על אמונה עממית

45 שלום, שבתי צבי, א, עמ' 341. הדוגמאות האחרות בספרו של שלום מתייחסות לגברים – ראו שם, עמ' 166-168, 340-344.

46 גרשם שלום שלל מכל וכל את קיומה של "מיסטיקת הנשים" ביהדות. לדעתו, ההיסטוריה הארוכה של המיסטיקה היהודית איננה מגלה כל סימן להשפעה נשית. לא היו נשים מקובלות ולכן חסר בה יסוד הרגשנות הנשית שמילא תפקיד כה נכבד בהתפתחותה של המיסטיקה הלא-יהודית – ראו שלום, זרמים, עמ' 36. אך היו גם ביהדות ביטויים עממיים של התנסות מיסטי-חוויתית, ואחד מהם הוא תופעת הנשים הנביאות, שהיתה מצויה לא רק בקרב האנוסים, כי אם גם בקהילות יהודיות כמו זו של בג'אד במאה ה"ב. על נביאות בקרב האנוסים ראו: בינארט, אנוסי ציילון; בינארט, אנוסי אליא. על הנביאה מבג'אד ראו גיטיין, סדרי חינוך, עמ' סז-סט.

47 אשה זו נשפטה בחצר בישוף מזרה, כלומר על ידי האינקוויזיציה ה"ישנה", ולא הספרדית, שטרם החלה לפעול בסיציליה בתקופה זו (תחילת הפעלתה של האינקוויזיציה הספרדית היתה רק בשנת 1500). המשפט פורסם בשלמותו אצל ריצרמארינו, עמ' 46-78. אגב, בסופו של דבר אשה זו זוכתה במשפט, משום שביית הדין פסל את עדותן של שתי העדות העיקריות.

48 העדויות על השלכת קליפות התפוזים ואפיית המצות: שם, עמ' 55.

49 על מנהגי אפיית מצות בקרב אנוסים ראו גיטליץ, עמ' 380, 385.

50 רע"ב, עמ' 55. אלימלך הורוביץ ראה באיזכור היין דבר של מה בכך, מעין אנקדוטה: מקילים "במים", כלומר בניה, ומחמירים ביין – ראו הורוביץ, עמ' 32-33.

51 ברסקי, עולם, עמ' 631 הערה 233.

חוקה, הפוסלת את היין בניגוד לא רק להיגיון אלא אף להלכה, שהרי היין היה כשר, וכל שעשו בו המלחים הגויים מן הסתם הסתכם בגלגול החביות. עניין זה מתיישב יפה עם מושג "האינטואיציה הדתית", מושג שטבע חיים סולוביצ'יק בנוגע להחמרות שונות שמקורן בתפיסה העממית.⁵²

הרקע החברתי והכלכלי של המתגרשות

במקרים שנידונו עד כה לא מדובר בעניים מרודים או באנשים חסרי השכלה; אפילו הנפח הנוכח לעיל, סאלו סולימה, לא נימנה בדיוק עם דלת העם, שכן הנפחים והעוסקים במלאכת הברזל השתייכו למעמד הבינוני בסיציליה.⁵³ המקרים האחרים שנזכרו משתייכים לשכבה האמידה יותר בקרב יהדות סיציליה. פאוונה, אשת אהרן רביבי שהמיר, קיבלה שישים אונקיות זהב כנדוניה, בעוד שסכום הנדוניה המקובל בקרב בעלי מלאכה מן המעמד העירוני בתקופה זו היה כארבעים אונקיות בלבד.⁵⁴ רפאל כתיב, היהודי ממלטה שנזכר לעיל, נימנה עם אחת המשפחות העשירות והנכבדות ביותר באי, וסביר שאשתו באה גם היא ממשפחה במעמד דומה. עזיזה, אשת שמואל סלה מטראפני, היתה נשואה לכן לאחת ממשפחות הסוחרים העשירות והנכבדות בסיציליה. ריקה, אשת סעדיה דה אגרה, העבירה לרשות בעלה ובנה מבנים ורכוש שהיו לה בעיר אגריג'נטו. גם גיליו פראנטה, לשעבר אליה בלם, היה אדם אמיד: בכתב ההגנה שניתן לו נזכרים נכסי דלאד גייד, מטלטלין ועבדים.⁵⁵ מדובר אפוא בנשים יהודיות שמוצאן ממשפחות אמידות באופן יחסי וחזקות. בחירתן של נשים אלו גררה בעקבותיה פירוק המשפחה, אבל סביר שנותרה בידיהן האפשרות לחזור אל המשפחה הגרעינית. כך נהגה האשה פרה, שהסתתרה אצל אביה היהודי, וכך עשתה גם אשת רפאל כתיב, שמשפחתה (ומשפחתו שלו) נשארו יהודיות. גם אשת הנפח, ששמה אינו ידוע, נשארה לאחר גירושיה עם חמותה, אמו של הבעל המומר.

52 סולוביצ'יק, הלכה, עמ' 220 הערה 28. על השתרשות מנהגים והקפדות מעבר לאיסור מדאורייתא ראו גם הדיון ב"אינסטיטוט ריטואלי": כץ, עמ' 174-176. על סוגיית יין נסך, גישות מקילות וגישות מחמרות, ראו סולוביצ'יק, מקורות, ובעיקר עמ' 172-173, 188.

53 רובם התפרנסו היטב, ולפי רשימות הרכוש המצויות בספרי החשבונות של האינקוויזיציה הספרדית, רכושן של נפח יכול היה להסתכם בכשבעים אונקיות זהב – בתקופה שבה שחרו של פועל מקצועי הגיע לאונקיה אחת בחודש לערך, היה זה סכום כסף לא מבוטל. על שחר עבודה בסיציליה בתקופה זאת ראו ברסק, עולם, עמ' 213-216.

54 ברסק, המשפחה, עמ' 202. ראו גם ברסק, עולם, עמ' 703-704.

55 *nobilis Gilius Ferrandus neophatus et conversus... tempore quo erat iudeus nominatus Elia Balam... dictum nobilem eiusque bona mobilia et stabilia nec non et servos ad eamdem salvam regiam guardiam et protepcionem recepimus... — ASP R. Conservatoria reg. 77 c*

סיכום

הנשים שאזרו אומץ והכריעו לטובת הגירושין מבעל מומר נימנו עם שכבה אמידה יחסית, ומוצאן היה ממשפחות מגובשות, שתמכו ככל הנראה בהחלטתן. מכאן אפשר להסיק שהיה להן לאן לחזור לאחר קבלת גיטן.⁵⁶ אף על פי כן, נשים אלה שילמו מחיר אישי כבד, מפני שהפרידה מן הבעל היתה כרוכה לעתים קרובות גם בפרידה מן הילדים. בתקופת הגירוש היתה בחירה זו קשה פי כמה, מפני שהנשים נאלצו לעזוב לצמיתות את משפחתן שהמירה. דווקא בקרב היהודיות הסיציליאניות, שר' עובדיה ברטנורא המעיט בערכה של מחויבותן הדתית, התגלתה נכונות מרשימה להקרבה אישית. יחסן של נשים אלה לדת היה חווייתי ואישי מאוד, ונראה שסוג זה של תפיסה דתית השתמר אפילו לאחר ההמרה (כמו במקרה של קתרינה דה מונטוורדי ממזרה).

ברשימות האינקוויזיציה הספרדית בסיציליה מספר הנשים קטן יותר ממספר הגברים,⁵⁷ שעה שבספרד מספר הנשים שהובאו לדין בפני האינקוויזיציה גדול ממספר הגברים.⁵⁸ משפטה של קתרינה דה מונטוורדי מעיד על כך שעניינים חשדניים עקבו אחרי הנוצרים החדשים, ומעט מאוד ממעשיהם נסתרו מעיני השכנים וממקורבי האינקוויזיציה. גם ההאשמות שהועלו נגד אשה זו תואמות במידה רבה את אלו שהועלו נגד נשים מתייהדות בספרד.⁵⁹ נשאלת אפוא השאלה אם המספר המצומצם באופן יחסי של הנשים ברשימות האינקוויזיציה הספרדית בסיציליה נובע מכך שהנוצרות החדשות של סיציליה הפנימו טוב יותר את עיקרי הנצרות, או שהן עוררו פחות חשד בהתנהגותן? שמא מעיד הדבר על יציאתן של רבות מהן בגירוש? הדבר ראוי לבירור מעמיק, ואילו המאמר הנוכחי מבקש רק להצביע על כיוונים אפשריים למחקר נוסף.

56 על הגיבוי של משפחת האשה ומתן תמיכה נפשית וכלכלית בעת גירושין ראו גם למדן, עמ' 55.

57 ראו הנתונים הסטטיסטיים שמביא רנדה (יהדות, עמ' 156): 1,379 גברים ו-511 נשים.

58 לויך-מלמד, אתגר. וראו גם אדוארדס, עמ' 43-44.

59 ריצרמארינו, עמ' 48-55.

קיצורים ביבליוגרפיים

J. Edwards, "Male and Female Religious Experience among Spanish New Christians 1450–1500", <i>Expulsion of the Jews: 1492 and After</i> , ed. R. B. Waddington & A.H. Williamson, New York & London 1994, pp. 41–51.	אדוארדס
א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז.	אשכולי
—, "Le fin du Judaïsme Sicilien", <i>Revue des Etudes Juives</i> 142 (1983) pp. 323–347.	אשתור, סוף
E. Ashtor, "Palermitan Jewry in the Fifteenth Century", <i>Hebrew Union College Annual</i> 50 (1979), pp. 219–251.	אשתור, פלרמו
J. Baskin, "Some Parallels in the Education of Medieval Jewish and Christian Women", <i>Jewish History</i> 5 (1991), pp. 41–51.	באסקין
ר' בנפיל, במראה כסופה, חיי היהודים באיטליה בימי הרינסאנס, ירושלים תשנ"ד.	בנפיל
י' בלידשטיין, "מעמדן של שבויות ומשומדות", שנתון המשפט העברי ג (תשל"ו), עמ' 37–116.	בלידשטיין
ח' בינארט, "אנוסי ציילון וסירואלה והנביאות מארי גומז ואינס בת חואן אסטיבאן", ציון מח (תשמ"ג), עמ' 241–272.	בינארט, אנוסי ציילון
—, "אנוסי אליא ותנועתה של הנביאה אינס", ציון נג (תשמ"ח), עמ' 13–52.	בינארט, אנוסי אליא
מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825–1068, אורינס יודאיקוס, סדרה א, ירושלים תשנ"א.	בן-ששון
י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.	בער
—, "La famille dans la société sicilienne médiévale", <i>La famiglia e la vita quotidiana in Europa dal '400–'600, Atti del convegno internazionale Milano 1–4 dicembre 1983</i> , Roma 1986, pp. 187–206.	ברסק, משפחה
H. Bresc, <i>Un monde méditerranéen. économie et société en Sicile, 1300–1450</i> , 1–2, Roma 1986.	ברסק, עולם
H. Bresc & S.D. Goitein, "Un inventaire dotal de juifs siciliens", <i>Mélanges d'archéologie et d'histoire, école française de Rome</i> 82 (1970), pp. 903–917.	ברסק-גויטיין, נדוניה
S.D. Goitein, <i>A Mediterranean Society</i> , 1–6, Berkeley 1967–1993.	גויטיין, חברה
—, "The Jewish Family of the High Middle Ages as Revealed by the Documents of the Cairo Geniza", <i>Gli ebrei nell'alto medioevo: Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo No. 26</i> , 30 marzo–5 aprile 1978, Spoleto 1980, pp. 713–738.	גויטיין, משפחה
ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב.	גויטיין, סדרי חינוך
S.D. Goitein, "Sicily and Southern Italy in the Cairo Geniza Documents", <i>Archivio Storico della Sicilia Orientale</i> 67 (1971), pp. 9–33.	גויטיין, סיציליה
F. Giunta & L. Sciascia, "Sui beni patrimoniali degli ebrei di Palermo", <i>Italia Judaica. Atti del V convegno internazionale, Palermo, 15–19 giugno 1992</i> , Roma 1995, pp. 172–252.	גיתנה-שאשה
A. Giuffrida & B. Rocco, "Documenti giudeo-arabi nel secolo XV a Palermo", <i>Studi Magrebini</i> 8 (1976), pp. 53–110.	גיופרידה-רוקו
M. Gitlitz, <i>Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews</i> , Philadelphia & Jerusalem 1996.	גיתליץ
מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב תשנ"ז.	גיל
ע' גיניאו מיוחס, "נשים בקהילת המומרים לנצרות בספרד של המאה הטי"ו", פעמים 46/7 (תשנ"א), עמ' 169–189.	גיניאו מיוחס

- מ גלצר, "בין יהושע הלורקי לשלמה הלוי: לבחינת הגורמים להמרת הדת בקרב יהודים בספרד במאה הי"ד", פעמים 54 (תשנ"ג), עמ' 103-116.
- א גרוסמן, "הזיקה בין כלכלה להלכה במעמד האשה היהודיה באשכנז הקדומה", דת וכלכלה, בעריכת מ' בך-ששון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 139-160.
- , "נישואי בוסר בחברה היהודית בימי הביניים עד המאה השלוש-עשרה", פעמים 45 (תשנ"א), עמ' 108-125.
- Giovanni di Giovanni, *L'ebraismo della Sicilia*, Palermo 1748.
- י' דן, עיונים בספרות חסידי אשכנז, רמת גן 1975.
- א הורוביץ, "על הליכות הדת של היהודים בסוף המאה הטי"ו", פעמים 37 (תשמ"ט), עמ' 31-41.
- G. Wettinger, *The Jews of Malta in the Later Middle Ages*, Malta 1985.
- נ' זלדס, "מעשה מופלא בסיציליה: הוספות וביירוים לענין 'תנועה המשיחית בסיציליה'", ציון נח (תשנ"ג), 363-345.
- , היהודים המתנצרים בסיציליה לפני ואחרי הגירוש (1460-1550), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 1997.
- נ' זלדס ומ' פרנקל, "המסחר עם סיציליה, סוחרים יהודים במסחר היסדיכוני במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה", מיכאל יד (תשנ"ו), עמ' פט-קלו.
- א יערי, תולדות חג שמחת-תורה, ירושלים תשכ"ד.
- י' כץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד.
- B. & G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, 1-3, Palermo 1884-1890 (reprint Palermo 1992).
- R. Levine Melammed, "The Ultimate Challenge: Safeguarding the Crypto-Judaic Heritage", *Proceedings of the American Academy of Jewish Research* 53 (1986), pp. 91-109.
- , *Heretics or Daughters of Israel?*, Oxford 1999.
- ר' לויך-מלמד, "נשים בחברת האנוסים בספרד בשלהי המאה ה'16", אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, בעריכת י' עצמון, ירושלים תשנ"ה.
- R. Levine Melammed, "Sephardi Women in the Medieval and Early Modern Periods", *Jewish Women in Historical Perspective*, ed. J. Baskin, Detroit 1991, pp. 115-137.
- ר' למדן, עם בפני עצמן, תל-אביב תשנ"ו.
- J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 1-2, Cincinnati 1931.
- Il Miqwé della giudecca di Siracusa. Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Ebraici*, ed. F. Oliveri, No. 2 (1999), pp. 1-25.
- R. Segre, "Dottressa ebree nel Medioevo", *Pagine di Storia della Medicina*, 14 (1970), pp. 98-106.
- H. Soloveitchik, "Religious Law and Change: The Medieval Ashkenazic Example", *AJS Review* 12 (1987), pp. 205-222.
- , "Can Halakhic Texts Talk History?", *AJS Review* 3 (1978), pp. 153-196.
- ש' סימונסון, הכס הקדוש והיהודים, תל-אביב תשנ"ד.
- Medieval Women's Visionary Literature*, ed. E. Alvilda, New York 1985.
- A. Scandaliato, "La donna ebrea siciliana nel Medioevo", *Fardelliana* 10 (1991), pp. 61-78.
- , *L'Ultimo canto di Ester, Donne ebree del Medioevo in Sicilia*, Palermo 1999.
- A. Scandaliato & M. Gerardi, "Gli ebrei in Sicilia nel medioevo cultura e lingua", *Archivio Storico Siciliano*, serie 4, 21-22 (1995/6), pp. 115-133.
- גלצר
- גרוסמן, זיקה
- גרוסמן, נישואי בוסר
- די ג'ובאני
- דן
- הורוביץ
- וויטנר
- זלדס, מעשה
- זלדס, מתנצרים
- זלדס-פרנקל
- יערי
- כץ
- לגומינה
- לויך מלמד, אתגר
- לויך מלמד, בנות ישראל
- לויך מלמד, נשים אנוסות
- לויך-מלמד, נשים ספרדיות
- למדן
- מאן
- מקווה
- סגרה
- סולוביצ'יק, הלכה
- סולוביצ'יק, מקורות
- סימונסון
- ספרות החזיונות
- סקנדליאטו, האשה היהודייה
- סקנדליאטו, שירתה של אסתר
- סקנדליאטו-גררדי

- פאלירמו, "התיישבות יהודי סיציליה באדמות האצילים (1470-1493)", ספונות כב (תשנ"ט), עמ' 83-138.
- J. Fournel-Guérin, "La femme morisque en Aragon", *Les Morisques et leur temps* (Table Ronde Internationale, 4-7, 1981, Montpellier), Paris 1983, pp. 523-536.
- G. Pitré, *Medici, chirurghi, barbieri e speziali antichi in Sicilia*, Palermo 1942.
- ז פלק, נישואין וגירושין, ירושלים תשכ"ב.
- א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה.
- A. Precopi Lombardo, "Viridimura, dottoressa ebrea del Medio Evo siciliano", *La Fardelliana* 2-3 (1984), pp. 361-363.
- מ"ד קאסוטו, א"ש הרטום, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, א, ירושלים תש"ג.
- ר קצוף, גיל "נישואי בנות ישראל בתקופת התלמוד", תעודה יג (תשנ"ז), עמ' 9-18.
- J. Kraemer, "Spanish Ladies from the Cairo Geniza", *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean after 1492*, ed. A. Meyuhas Ginio, London 1992, pp. 237-267.
- A. Rizzo-Marino, *Gli Ebrei di Mazara nei secoli Quattordicesimo e Quindicesimo, Atti della Società Trapanese per la Storia Patria*, ed. G. Di Stefano e S. Costanza, Trapani 1971.
- F. Renda, *La fine del giudaismo siciliano*, Palermo 1993.
- , "I marrani di Sicilia", *Gli ebrei in Italia*, ed. C. Vivanti [*Storia d'Italia, Annali II*] Torino 1996, pp. 679-705.
- מ"ע הרטום וא' ודוד, ר' עובדיה מברטנורא ואיגרותיו מארץ ישראל, יהודים באיטליה, ספר זיכרון למ"ד קאסוטו, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשמ"ת, עמ' 24-108.
- ש' שחר, המעמד הרביעי, האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב תשנ"א.
- G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941.
- ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל-אביב תשי"ז.
- J. Shatzmiller, *Jews, Medicine and Medieval Society*, Berkeley-Los Angeles-London 1994.
- , "Jewish Physicians in Sicily", *Italia Judaica. Atti del V convegno internazionale, Palermo, 15-19 giugno 1992*, Roma 1995, pp. 347-354.

פאלירמו

פורנגרין

פיטרה

פלק

פריימן, סדר קידושין
פרקופי-לומבארדו

קאסוטו והרטום, תקנות
קצוף, גיל

קרמר

ריצמארניו

רנדה, יהדות
רנדה, מראנים

רע"ב

שחר

שלום, זרמים

שלום, שבתי צבי

שצמילר, יהודים

שצמילר, רופאים